

***kudı* ve *iyin* İlgeçleri Üzerine**

Liu Zhao*
(Pekin)

Özet: Prototip Kuramı ışığında tipik ilgeçler bazı kriterlere uyarlar: 1) İlgeç ancak bir AÖ (Ad öbeği) ile kullanılabilir, başka bir deyişle ilgeç tek başına kullanılmaz. 2) İlgeç, anlam bakımından bakıldığında sözlüksel değil işlevsel bir sözcük türüdür. 3) İlgeç öbeği zarf işlevi görür. 4) İlgeç ek almaz. Bu kriterlere göre, Çağdaş Türkiye Türkçesinden örnek verecek olursak, *için* bütün kriterleri yerine getiren tipik bir ilgeç iken *gibi* aynı derecede tipik değildir, *sonra* ise ilgeç kategorisine girememektedir. *Altun Yaruk* verilerine dayanılarak, Eski Türkçede ilgeç (postposition) olarak nitelendirilen *kudı* ve *iyin* sözcüklerinin tipik ilgeç olmadığı sonucuna varılabilir. *kudı* “aşağı”, bir yön zarfıyken *iyin* “izleyerek, uyarak; ikincil, türeme; sırayla”, daha çok ödünç çeviri ürünü sözcük öbeklerinde görülmekte, zarf veya sıfat özelliklerini göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Eski Türkçe, ilgeç, *kudı*, *iyin*, öyküntü.

Abstract: Typical postpositions meet certain criteria within prototype theory: 1) A postposition requires an NP as its complement, in other words, it does not stand alone; 2) Semantically, a postposition is functional, not lexical; 3) A postpositional phrase functions adverbially; 4) A postposition does not take any suffix. Meeting all these criteria, *için*, of Modern Turkish, counts as a typical postposition, while *gibi* is less typical and *sonra* does not at all belong to this category. Data from *Altun Yaruk* show that Old Turkic “postpositions” *kudı* and *iyin* are far from typical, where *kudı* “down, downwards” is an adverb denoting direction and *iyin* “following, according; secondary; in

* Beijing Foreign Studies University (BFSU), School of Asia-Africa Studies, liuzhao@bfsu.edu.cn, 13641378377@163.com.

order” is more often an adverb or adjective used in calques.

Keywords: Old Turkic, postposition, *kudı*, *iyin*, calque

Eski Türkçede ilgeç (postposition) olarak görülen (Tekin 2016, Erdal 2004, 冯·加班 [von Gabain] 2003) *kudı* ve *iyin* kelimelerinin, *Altun Yaruk* (Kaya 1994) verilerine dayanılarak ilgeçlik kriterleri ışığında incelendiğinde, (tipik) ilgeç olmadığı sonucuna varılır.

1. İlgeçlik kriterleri

Bir kelimenin ilgeç olup olmadığı ya da daha doğrusu ne kadar ilgeç olduğu sorusuna cevap vermek üzere bazı kriterlere bakılmalıdır. Türkiye Türkçesinden *için*, *gibi* ve *sonra* kelimeleri örnek alınarak aşağıdaki kriterlere uygunluğu incelenebilir (√ işareti evet, ? işareti ise kuşkulu ya da hayır anlamındadır):

Kriterler	<i>için</i>	<i>gibi</i>	<i>sonra</i>
1. tek başına kullanılmaz	√	√	?
2. anlam bakımından işlevsel kelime	√	?	?
3. zarf işlevi görür	√	?	√
4. çekim eki almaz	√	?	?

için, eski Türkçeden beri var olan işlevsel bir kelime ve tartışmasız bir ilgeç olarak görülmektedir. Bu tartışmasızlık, kelimenin yukarıdaki bütün kriterlere uymasıyla açıklanabilmektedir.

Gramerlerde (Banguoğlu 2004, Göksel & Kerslake 2005 vd.) ilgeç olarak genel kabul gören bir diğer kelime *gibi*'ye gelince, tipik ilgeç olduğunda aynı derecede emin olmak biraz zordur.

Anlamsal özelliklerine bakıldığında benzetme anlamını taşıdığı için sözkonusu kelimenin pek işlevsel olmadığı, normal bir sözlüksel kelime olmaya daha yakıştığı söylenebilmektedir ve dolayısıyla bu kriterde üzerine bir soru işareti koymak mümkündür.

İşlev bakımından bakıldığında, yine anlamsal özelliklerine bağlı olarak *gibi* öbeği çoğu zaman zarf olarak kullanılmakta, başka deyişle, eylem ya da sıfat tümleci işlevi görmektedir. Ancak aynı özellik onun normal bir sıfat gibi tamlayan veya yüklem olarak kullanılmasına engel oluşturmamaktadır, oysa bu tipik bir ilgecin tipik işlevi değildir:

- 1) melek gibi çocuklar
- 2) O buz gibi, bense ateş gibi+yim.

İlgeç ile ilgili dördüncü kritere gelince, *gibi*'nin bazı kullanılışlarında isim gibi çekimlenmesi mümkündür:

- 3) Senin gibi+ler ancak piyadeye layıktır.
- 4) Sizin gibi+ler+i çok iyi tanırım ben.
- 5) Herkes ne oluyor, gibi+ler+den birbirine baktı.
- 6) Sanki hâlâ uykudayız ve bir rüya görüyoruz gibi+m+e geliyor .
- 7) Behçet göz kırparak olmadı mı gibi+sin+den başını havaya kaldırır.

Aslına bakılırsa başta gelen “zorunlu tümleç” kriterinde bile *gibi*'nin davranışları tipik ilgeçlerden farklılaşmış bulunmaktadır. Bilindiği gibi ilgecin gerektirdiği tümleçler isim öbekleridir. 5.-6. örneklerde ise tümleç, isim öbeği değil bağımsız cümledir. Yukarıdaki özellikler hesaba katıldığında gramer kitaplarında tartışmasız olarak ilgeç türüne ayrılan *gibi* sözcüğünün en azından tipik bir ilgeç olmadığı sonucuna varılabilir.

Benzer şekilde incelendiğinde *sonra* kelimesi bazı gramerlerde (Göksel & Kerslake 2005:17.2.3, Banguoğlu 2004, vd.) savunulanların tersine ilgeç değil, normal bir zarftır.

İşte, bu çalışmamızda eski Türkçede ilgeç olarak görülen *kudı* ve *iyin* kelimelerinin niteliği aynı teknikler uygulanarak mercek altına alınacaktır.

2. *kudı* ve *iyin* kelimelerinin özellikleri

kudı, kud- eyleminden türeyen, zarf işlevi gören bir kelimedir. *Altun Yaruk*'ta (AYS) toplam 14 örnekte görülen bu kullanışların çoğunun söz

konusu kelimenin eylem yönünü belirten bir zarf işlevi üstlendiği gözlemlenmektedir:

- 8) yir yağı **kudı** çöker kamagda. (556¹/21) 地肥皆下沉。
 9) yirli suvlu ikegü üküşrek **kudı inerler**. (366²/5) 地水二蛇多沉下。
 10) ol kök tonlug beg **atdın kudı tüşüp** mini okıdı. (6/6) 着青者下马唤我。

örneklerinde görüldüğü gibi *kudı* “aşağı(ya)” doğrudan ve tek başına izleyen eylemi tamlamaktadır. Son örnekte geçen *at+dın* kelimesi *kudı*'nın değil *tüş-* eyleminin tümlecidir. Bu kullanılışlardan *kudı*'nin ilgeç olmak için ilk ve en önemli kritere uymadığı anlaşılmaktadır.

Anlam özelliğine gelince, *kudı* çok açık bir yön anlamı taşıdığı için tipik işlevsel kelimelerden ayrılmakta ve dolayısıyla ikinci kriteri de yerine getirememektedir.

Aşağıdaki örneklerden görüldüğü gibi *kudı*, zarf veya zarf rolünde olan kelimelere paralel olarak kullanılmaktadır. 12. örnekte ise *+ki* ekiyle zarflıktan sıfatlığa yüksetilmiş / çevrilmiş bulunmaktadır:

- 11) **örü ulug kudı** kiçig tüz baz, kaltı sütli yağlı teg ırşısız karşısız bolup ... (AYS 411/15) 上下和穆，犹如水乳。krş: **üzä kök tänri asra yağız yer** kılintokda ... (KT D 1)
 12) ötrü özde **örü+ki+ler+ning** basınçın ayınçın, özde **kudı+kı+lar+ning** todın uçuzın ... (AYS 226/12, 227¹/18, 228²/24)
 13) ötrü ol üdüñ bo ağır ulug yağız yir altı törlüğün tepredi kabşadı, inçe k(a)ltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg **yokaru kudı yayıl-tı..yaykal-tı**. (AYS 617/4) 是时大地六种震动，如风流水，涌没不安。

AYS'da ilgeç olma kriterlerine uygun(?) tek örnek:

- 14) bodısatav tigin et'özin kemişmişde **tag kudı** ... (AYS 632¹/13) 菩萨舍身时.....

Bu istisna, Türkçedeki *yokuş aşağı / yukarı* söz grubuna benzetilerek açıklanabilir kanaatindeyiz.

AYS'da *kudı*'nın hiç çekimli biçimine rastlanılmamıştır.

SONUÇ: *kudı*, sözkonusu kriterlerin hiçbirini yerine getiremediği için bir ilgeç değil, bir zarftır.

iyin de gramerlerde ilgeç olarak görülmektedir (Tekin 2016, Erdal 2004, 冯·加班 [von Gabain] 2003, EDPT:274). AYS örneklerine bakıldığında *iyin*'in, bazı kullanışları ilgece benzemekle beraber, daha çok zarf hatta sıfat olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir.

AYS'da *iyin*, çoğunlukla Budist metinlerin Çince çevirisinde kullanılan 隨 (*sui*) kelimesini karşılamaktadır. 隨 ise Sanskritçe önek *anu-*'nun çevirisidir (朱庆之 2009). Dolayısıyla *iyin* ya Çince kelimenin ya da doğrudan Sanskritçe kelimenin çevirisidir.

隨, başlıca iki anlamda kullanılmıştır: biri *izle-, uy-*; diğeri, bundan türeyen *ikincil, küçük*. Çince çevirideki kelimelerden bir kısmında 隨 sözlüksel anlam taşıırken bir kısmında sadece hece sayısını tamamlamak amacıyla kullanılmıştır. Söz konusu kelimeler anlamsal özellikleri bakımından incelendiğinde eski Türkçe karşılıkları da aynı özellikleri taşımaktadır. İlk gruptan bazı örnekler:

隨喜 < Skr. *anu-modanā* · başkalarının yapmakta olduğu iyiliklerinden dolayı sevinmek, Eski Türkçe karşılığı: *iyin ögir- (sevin-)*.

隨惑 < Skr. *upakleśa*, 小烦恼 “küçük kaygı” veya 枝末烦恼 “dal budak kaygı” biçiminde de çevrilmiştir, 根本烦恼 “kök kaygı”nın karşıtı olarak, büyük kaygıyı izleyen kaygılar, ondan kaynaklanan küçük kaygılar demektir. (任继愈 2011:1138). Bu terimin eski Türkçe çevirisi *iyin bulgadaçı kiçig kadgular*'dır (“根本烦恼” ise *töz tüp ulug nızvanılar*'dır). Görüldüğü gibi bu çevirilerde hem ödünçleme hem de açıklama tekniğine başvurulmuştur.

分別三身品 *kirtüdin kelmişlerning üç et'özin adırtlamak atlıg üçünç bölük ikinti tegzinç*'te geçen *iyin belgürtme et'öz* de bir ödünçleme çeviri olsa gerek ki, *belgürtme et'öz*'ün Çince karşılığı 化身 olduğuna göre AY'un dayandığı Çince metinde bulunmayan bu terimin Çince çevirisi, 隨

化身 olacaktır.

(八十种) 随好 < Skr. (*aśīty-*)*anu-vyañjanāni*, Budha'nın doğuştan olan seksen sıradışı fiziksel özelliğini ifade etmektedir. Bunun eski Türkçe çevrisi (*sekiz on türlüğ*) *iyin edgüler'*dir.

Aşağıdaki örneklerde geçen *iyin kezigçe* "sırayla, bir bir", Çince Budist metinlerde sıkça görülen 随次第 (< Skr. *anu-pūrva*; 朱庆之 2009: 439)'nun çevirisi olmalıdır. 15. örnekte, üçüncü şahıs iyelikli nesne durumundaki *işlerin*, eylem *ötün-*'ün tümlecidir. 16. örnekte ise çıkma durumundaki *yörügke*, önceki *biliginge* ile beraber *tayan-*'in tümlecidir. *iyin*'in bir ilgeç olarak çıkma durumunda tümlece ihtiyacı olmasına rağmen, ilk örnekten anlaşılacağı üzere *iyin kezigçe*'yi benzer anlamlı iki zarf değerinde kelimeden oluşan bir ikileme olarak görmek uygundur düşüncesindeyiz.

15) ol üdün ikinti buryuk ötrü bodısatav tigin et'özin buşı birip neteg kılmuş işlerin iyin kezigçe tüzü tüketi ötünti. (AYS 624/22) 时第二臣即以王子舍身之事，具白王知。

16) men amtı inçip tayanıp söki arjılar biliginge, ig agrıgıg emlegü şastırtakı yörügke, iyin kezigçe adırtlıg ötrü körkitü sözleyin. (589/6) 我今依古仙，所有疗病法，次第为汝说。

Aşağı örnekteki *iyin tog-*'un 随生 (< Skr. *anu-jan*)'den çevrilmiş olduğu aşikârdır ve *ötrü bar bol-* ile benzer anlamda kullanılmaktadır. *iyin udu* (< *ud-* "uymak") *törü-*, 随逐 (< Skr. *anu-gamin*)'den çevrilmiş, *udu* ile zarf değerinde bir ikileme oluşturmaktadır. Bu örnek, on iki *tiltag*'tan oluşan neden-sonuç zincirini sıralamaktadır (*biligsiz bilig, kılınç, tuymak, at öng, altı orun, büritlemek, teginmek, az, tutyak, bolmak, togmak, karımak ölmek*):

17) alku üdlerte artatur köni bilmek ukmakıg. anın anı ayur men biligsiz bilig erür tip. kılınçlı tuymaklı tıltagınta at öng ötrü bar bolur. altı orunlu büritlemekli teginmek yme iyin tog-ar. az tutyaklıg bolmakdın togmaklı karımak ölmek belgürer. busuş kadgu emgek tolgak iyin udu törü-yür. (AYS 367¹/13,16) 于一切时失正慧，故我说彼为无明；行、识为缘有名色，六处及触、受随生；爱、

取、有缘生、老死，忧悲苦恼恒随逐。

Yukarıda verilen açık ödünçleme çevrilerin yanında AY'ta geçen toplam 99 *iyin* örneğinden hatırı sayılır bir kısmı ilgeç olma kriterini karşılayamamaktadır. En çok görülen sözcük grubu *iyin ögir-*'i (随喜, 31 defa) örnek alacak olursak ya tümlece ihtiyaç duyulmadan tek başına kullanılmış ya da tümleç olsa bile *iyin* ile alâkasız olup eyleme bağlanmıştır. Karşılaştırınız:

- 18) kılı turmuşlarıg körtüp *iyin* ögirtim sevintim. (AYS 135^{1/2}) 见作 (恶业者而) 随喜。
- 19) amtı men ol kamag burkanlarıng ol antag ıduk işleringe kop süzük kirtgünç köngülin artukrak *iyin ögirür* men, sevinür men, öge alkayu teginür men. (AYS 154/16) 一切诸佛如是功德我今悉皆至心随喜赞叹。(sontakıyla tümleci arasına başka unsurlar giremez, eylem için ise böyle bir durum sözkonusu değildir.)

İlgeç olarak, *iyin*'in yalın durumda bir tümlece ihtiyacı bulunmakta ve uygun olarak anlamında kullanılmaktadır:

- 20) [...] azu körser men tıtsılarıg bahşısı *iyin* boşgunmuşıg, birgey men kizlençü törüg boşgungalı kılğalı. ayayu ağırılayur, köngül *iyin* işin barça bütürgey men. (AYS 486/11,14) , 或见弟子随师教，授此秘法令修学，尊重随心皆得成。
- 21) *tıltagı iyin* kutgarur siz kamag tınlıglar oğlanın. (AYS 646^{1/14}) 随缘普济诸有情。
- Bu gibi örneklerden sık görülenler arasında *köngül/tap/küsüş iyin* “随心” (20 örnek), *tıltag iyin* “随缘” (9例) bulunmaktadır.

3. Sonuç

Bu çalışmada, AYS metnine dayanarak ilgili kriterler ışığında incelendiğinde, ilgeç olarak görülen *kudı* ve *iyin* sözcüklerinin (tipik) ilgeç olmadığı sonucuna varılmıştır. Prototip kuramı çerçevesinde, kelime türü sınıflandırmasında kalın çizgi çizmekten kaçınılmasında yarar vardır.

Kaynaklar:

- AYS : Altun Yaruk Sudur → Kaya 1994
 Banguoğlu, Tahsin (2004[1959]): *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
 EDPT = Clauson, Sir. Gerard (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
 Erdal, Marcel (2004) *A Grammar of Old Turkic*. Brill.
 Göksel, Aslı & Kerslake, Celia. (2005): *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
 Kaya, Ceval (1994): *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK.
 Tekin, Talat (2016): *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
 冯·加班. 2003: 《古代突厥语语法》, 耿世民译. 内蒙三教育出版社.
 耿世民, 魏萃一. 2010: 《古代突厥语语法》. 中央民族大学出版社.
 任继愈 (主编). 2011: 《佛教大辞典》 (第二版). 凤凰出版社.
 朱庆之 (编). 2009: 《佛教汉语研究》. 商务印书馆.